

Kırsaldan Kente Miras Endüstri Arkeolojisine İki Örnek: Isparta Bıtrak ve Hüseyin Baş Değirmenleri

Two Examples of Heritage Industrial Archeology from Rural to Urban:
Isparta Bıtrak and Hüseyin Baş Mills

Ayşe Betül GÖKARSLAN¹ , Duygu KÖSE²

Öz

Kırsal alanların kentsele dönüşümü sadece yaşama biçimi ve mekânları değil, aynı zamanda herhangi bir zanaat veya üretimin gerçekleştirildiği ve endüstri mirasının ilk örnekleri sayılabilecek yapıları ve alanları da etkilemiştir. Bu değişimden yöre halkı ve besledikleri hayvanlar için üretilen buğday ve mısırın öğütüldüğü değirmenler de payını almıştır. Öyle ki üretim teknolojilerinin gelişmesi ve öğütme işleminde fabrikasyon sisteme geçişle, değirmenlerin birçoğunun terk edilmeye başlamış ve daha sonra da atıl durumda kalarak yıkılmalarına neden olmuştur. Oysaki suyolları üzerinde inşa edilen su değirmenleri, buldukları alanın coğrafi yapısı ile ilişkili, eğimi verimli kullanan, topografyaya uyumlu yapılar olmalarının yanında, konumlandıkları alanlar için sadece mimari değil arkeolojik değere de sahiptirler. Özellikle suyun tahliye edildiği, öğütme işleminin yapıldığı ve öğütülen tahılların aktarıldığı teçhizat ve metal aksamlar endüstri arkeolojisini oluşturan parçalarıdır. Isparta eski kent merkezi Dere, Doğanca, Yenice ve Emre Mahallelerinden oluşmaktadır. Bu bölgede önemli bir su kaynağı olan Andık Deresi'nin üzerinde çeşme, hamam, değirmen, iplik boyahanesi, çamaşırhane gibi su ile ilişkili yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar içerisinde endüstri arkeolojisinin örnekleri olan iki adet Isparta değirmeninin acil koruma altına alınma gereksinimleri dikkati çekmiştir. Bu nedenle bu çalışmada öncelikle suyolları tespit edilmiş, ardından arşiv kaynaklarından varlığı bilinen ama günümüze ulaşamayan ve günümüzde halen ayakta olan değirmenler listelenmiş, atıl durumda kalan Bıtrak ve Hüseyin Baş Değirmenleri koruma bağlamında incelenmiştir. Endüstri arkeolojisi örnekleri olan bu değirmenlerin mimari ve yapısal özellikleri ve korunmuşluk durumu ele alınmış, korunmaları konusunda öneriler geliştirilmiştir. Çalışmada yerinde gözlem, ölçüm, fotoğraflama yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri Arkeolojisi, Kırsal Mimari Miras, Mimari Koruma, Isparta Değirmenleri, Değirmen Mimarisi

ABSTRACT

The transformation of rural areas into urban has not only affected the way of life and places, but also the structures and areas where any craft or production is carried out and which can be considered as the first examples of industrial heritage. The mills that grind wheat and corn produced for the local people and the animals they feed also benefited from this change. With the development of production technologies and the transition to the fabrication system in the grinding process, many of the mills have started to be abandoned and then remained idle, causing them to be demolished. However, the water mills built on the waterways are structures that are related to the geographical structure of the area, using the slope efficiently, compatible with the topography, and also have not only architectural but also archaeological value for the areas where they are located. In particular, the equipment and metal parts where the water is discharged, the grinding process is carried out and the ground grains are transferred are the parts that make up the industrial archeology. Isparta old city center consists of Dere, Doğanca, Yenice and Emre Neighborhoods. Water-based structures such as fountains, baths, mills, laundry and yarn dyeing houses were built on the Andık Stream, which is an important water source of this region. Among these structures, the urgent needs for conservation of two Isparta mills, which are the findings of industrial archeology, attracted attention. For this reason, in this study, first of all, the waterways were

¹ **Corresponding Author:** Süleyman Demirel Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İSPARTA, aysebetul_sezer@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6983-2660

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İSPARTA, duygukose@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1643-0510

determined, then the mills, whose existence is known from archive sources, but which have not survived, and which are still standing today, are listed. The idle Bitrak and Hüseyin Baş Mills were studied in the context of conservation. Architectural and structural features and preservation status of these mills, which are examples of industrial archeology, were discussed and suggestions were developed for their preservation. In the study, on-site observation, measurement and photographing methods were used.

Keywords: Industrial Archeology, Rural Architectural Heritage, Architectural Conservation, Mill, Isparta Mills, Architecture of Mill

GİRİŞ:

Endüstri arkeolojisi araştırmaları oldukça geniş bir süreci kapsayan; sanayi öncesi, sanayi devrimi ve bu devrimin sonrasındaki dönemleri ele almaktadır (Alpan, 2012). Özellikle 19. yüzyıl sonunda Avrupa'daki kentleşme ve sanayileşmenin, geleneksel doku ve yapılar için oluşturduğu tehdit 20. yüzyılın sonunda endüstri yapılarını yok olma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiş ve böylelikle "endüstri mirası kavramı" ortaya çıkarılmıştır (Kıraç, 2001). "Endüstri mirası" ve "endüstri arkeolojisi" farkı en nitelikli şekilde Nizhny Tagil Tüzüğünde belirtilmiştir. N. Tagil Tüzüğüne göre, "Endüstri mirası; endüstri kültürünün tarihi, teknolojik, mimari, sosyal, kültürel ve bilimsel değer taşıyan kalıntılar" olarak tanımlanmıştır. "Endüstri mirası, bina ve makineleri, atölyeleri, imalathane ve fabrikaları, maden ocakları ile işleme ve arıtma alanlarını, ambar ve depoları, enerjinin üretildiği, iletildiği ve kullanıldığı yerleri, ulaşım ve ilgili altyapıyı ve sanayi ile alakalı olan barınma, ibadet ve eğitim gibi sosyal etkinlikler için kullanılan mekânları içermektedir" şeklinde belirtilmiştir (TICCIH, 2003; Özudoğru, 2010). Endüstri arkeolojisi ise; "somut veya soyut bütün belgeleri, endüstriyel üretimi oluşturan yapıları, yerleşim dokusunu ve kentsel peyzajları inceleyen bir alan" olarak tanımlanmıştır (TICCIH, 2003). Endüstri arkeolojisinin kapsamı genel hatlarıyla "Endüstriyel geçmişten anladıklarımızın değerlendirilmesi, endüstri yapılarının yeniden kullanılması, endüstri ürünlerinin müzelerde sergilenmesi, korunmuş demiryollarının işletilmesi, yapıların korunması için modellerin üretilmesi, teknoloji tarihi ve ekonomi tarihi çalışmaları" olarak ifade edilmektedir. Ayrıca endüstri arkeolojisinin, "madencilik; yel değirmenleri, su çarkları ve buhar makineleri gibi enerji kaynakları; tekstil, çömlükçilik, cam, yiyecek, içecek yapımı gibi üretim endüstrileri; yol, köprü, kanal ve demiryolu gibi ulaşım araçları; taşocağı, tuğla atölyesi, bıçkı fabrikası gibi yapı malzemesi üreten yerler; üretim ve sosyal tarihin bir parçası olan endüstri işçileri, yöneticiler ve fabrika sahipleri için yapılan konutlar; gaz, su ve iletişim gibi kamu hizmeti için oluşturulan sistemlerin" incelediği ve bu kapsama girdiği görülmektedir. Endüstri arkeolojisi, tek yapı ölçeğinden çıkarak yapı çevreleri de kapsamakta ve endüstriyel bölgeler, ürünler, mekanik donanımlar, sanayi kompleksleri içindeki konutlar, dükkanlar ve rekreasyon alanlarını da bu bağlamda ele almıştır (Köksal, 2005).

Günümüzde geçmişten kalan, endüstriyel ürünlerin üretim alanları ve tesisleri koruma alanının önemli konularından biri haline gelmiştir. Sanayi devrimi öncesindeki üretim şekillerinin ve üretimin gerçekleştiği mekânların bu anlamda ilgi odağı olduğu söylemek mümkündür. Özellikle üretimin artık gerçekleşmediği ve kullanım dışı kalan mekânlar endüstri arkeolojisi kapsamında incelenmeye ve araştırılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda ele alınan yapılardan biri de değirmenlerdir.

Değirmenler; buğdayın, mısırın una dönüştürüldüğü, arpa, yulaf vb. ürünlerin işlenmesinde önemli bir yere sahip olan üretim yerleri olup, insan, hayvan, su ya da rüzgâr gibi güç kaynaklarından yararlanarak çalışan endüstri mirası yapılarıdır (Ceylan, 2014). Yapı tipleri, düzenekleri ve üretim teknikleri açısından önemli teknik değere sahip kültürel miras örnekleridir (Çorapçoğlu ve Binan, 2017). Ayrıca değirmenlerde değirmen taşı, çark, oluk, tekne gibi çeşitli somut olmayan kültürel miras öğeleri de vardır. Su değirmenlerinde suyun akışı potansiyel enerji kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Suyun gücü ile çalışan değirmenler, oluklardan (arklardan) akmakta olan suyun hareketini su çarkları aracılığı ile türbine ileterek değirmen taşı ve mil ya da dişliyi çalıştıran mekanik sistemlerdir. Ayrıca su

değirmenlerinde değirmen binasından başka, su iletim kanalı, su deposu, su kemeri ve su kulesi bulunmaktadır (Çorapçioğlu 2015; Aykaç 2021).

Osmanlı Döneminde su değirmenleri hem tarım, hem de ticari açıdan önemli bir yere sahip olup, değirmen sayıları, değirmen taşı sayısı, çark sayısı gibi bilgileri Tahrir Defterlerinde kayıt altına alınmaktaydı. Su değirmenleri “Asiyab” adı ile kayıtlara geçmiştir. Değirmenlere ait vergiler tahrir defterlerine kaydolmuş ve “resm-i asiyab” olarak adlandırılmıştır. Değirmenlerin içerisinde yer alan ekipmanların miktarı ve üretim sürelerine göre vergilendirme yapılmıştır (Çorapçioğlu ve Binan, 2017). Anadolu’nun birçok noktasındaki su kaynakları çevresinde inşa edilmiş olan su değirmenleri bugün yok olmaya yüz tutmuş olup günümüzde ise değirmenlerin yerini farklı enerji türleri ile farklı teknolojiler ve mekanik düzenekler ile fabrika yapıları almıştır.

Anadolu’nun kırsal bölgelerinde yer alan su değirmenleri endüstri arkeolojisi kapsamında ele alınması ve değerlendirilmesi gereken yapılardır. Bu yapılar, teknik teçhizatları, üretim teknolojisi, mekânlardaki farklı kullanım biçimleri, bulunduğu coğrafi tipoloji ve ait oldukları toplumların tarımsal, ticari ve sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgi vermeleri açısından oldukça özgün yapılardır. Bu bakımdan bu yapılar, toplumlara ilişkin birçok bilgi vermesi nedeniyle endüstri arkeolojisi alanında incelenmektedir.

Küçük bir Anadolu kenti olan Isparta’da da farklı iş kollarına ait çeşitli endüstri mirası ve endüstri arkeolojisi örnekleri mevcuttur. Tarih boyunca geleneksel el sanatları ürünleri olan yün, deri gibi malzemeler aynı zamanda sanayi hammaddesi olmuş, ildeki hayvancılık ve tarım faaliyetlerden yün, kıl ve deri gibi yan ürünler elde edilmiştir. Bunun yanında kentte tabaklık (dericilik), kunduracılık, dokumacılık, keçecilik, çancılık, saraçlık, semercilik, dikicilik ve haffalık gibi zanaatların mevcut olduğu da bilinmektedir (Temurçin, 2004). Bu ürünlerin üretilebilmesi için; tabakhane, iplik fabrikası, deri fabrikası gibi endüstri mirası yapıları inşa edilmiştir. Ülkede planlı sanayileşme ile kendi hammaddelerini işleyen sanayilerin kurulması amaçlanmış; bu politikayla İlk Beş Yıllık Sanayi Plânına göre, Türkiye’de işletmeye açılan 20 tesisten, 2’si Isparta İl’inde hizmete girmiştir. Bunlar Isparta Gülyağı Fabrikası (1935) ile Keçiborlu Kükürt Fabrikası (1934)’dir (Temurçin, 2004). Daha sonra 1943 yılında Isparta Sümerbank İplik Fabrikası açılmış ve bu yıllardan sonra dokuma ve giyim sanayinde açılan tesislerde artış olmuştur. Kentte ve ilçelerinde dokuma fabrikaları, deri ve kösele fabrikaları, şarap, bira ve likör fabrikaları, gülyağı ve parfüm fabrikası açılması uygun bulunmuştur (Erdoğan, 2021). 1927-1964 yılları arasında, Isparta Merkez Elektrik Fabrikası, Dere Un Fabrikası, Lütfi Sezgin Un Fabrikası, Kurtuluş Kereste Fabrikası, Terakki Kollektif Şirketi Kereste Fabrikası, Aras İnşaat ve Isparta İplik - Boyahane İmalathanesi faaliyete geçmiştir (Anonim, 1973; Temurçin, 2004).

Isparta ili özelinde sözü geçen tüm bu endüstri mirası ve endüstri arkeolojisi mirası örnekleri içerisinde suyollarını kullanan bu nedenle de su yapıları olarak da değerlendirilen değirmenlerin önemli bir yeri olduğu arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu çalışma kapsamında, Isparta’nın en eski kent merkezi olan Dere, Doğancı, Yenice ve Emre Mahallelerini kapsayan bölgede suyuolları üzerinde yer alan su yapılarının yeri tespit edilmiş, bu yapılardan endüstri arkeolojisi örneği olarak değirmenler arşive ve literatürde incelenerek tablolştırılmış, korunmuşluk durumuna göre listelenmiştir. Gerek il merkezinde, gerek farklı ilçe ve köylerde değirmenlerin inşa edildiği ve kullanıldığı bilinmektedir. Kaynaklara göre; 1568 yılında Gönen İlçesi’nde 9, Keçiborlu İlçesi’nde 7, Örkenez’de (Bağkonak) 13, Sav’da (Isparta-Merkez) 12 ve Bavluda (Sütçüler) 5 su değirmeninin yer aldığı; ayrıca tahıl değirmenlerinden başka sabunhane, tahunhane (yağ değirmeni) ve boyahanelerin varlığı da bilinmektedir (Arıkan, 1988; Temurçin, 2004). Ancak arşiv taramalarından ve yerinde araştırmalardan 7 adet değirmenin ismine ulaşılmış ve tabloda sunulmuştur. Ancak bu 7 adet değirmenden de 2 sinin günümüze ulaştığı, ancak farklı bozulmalara uğradığı dikkati çekmektedir. Acilen koruma altına alınması gereken iki değirmen olan Bitrak ve Hüseyin Baş Değirmenlerinin mimari ve yapısal özellikleri verilmiş, korunmuşluk durumları incelenmiş, korunmaları için öneriler geliştirilmiştir.

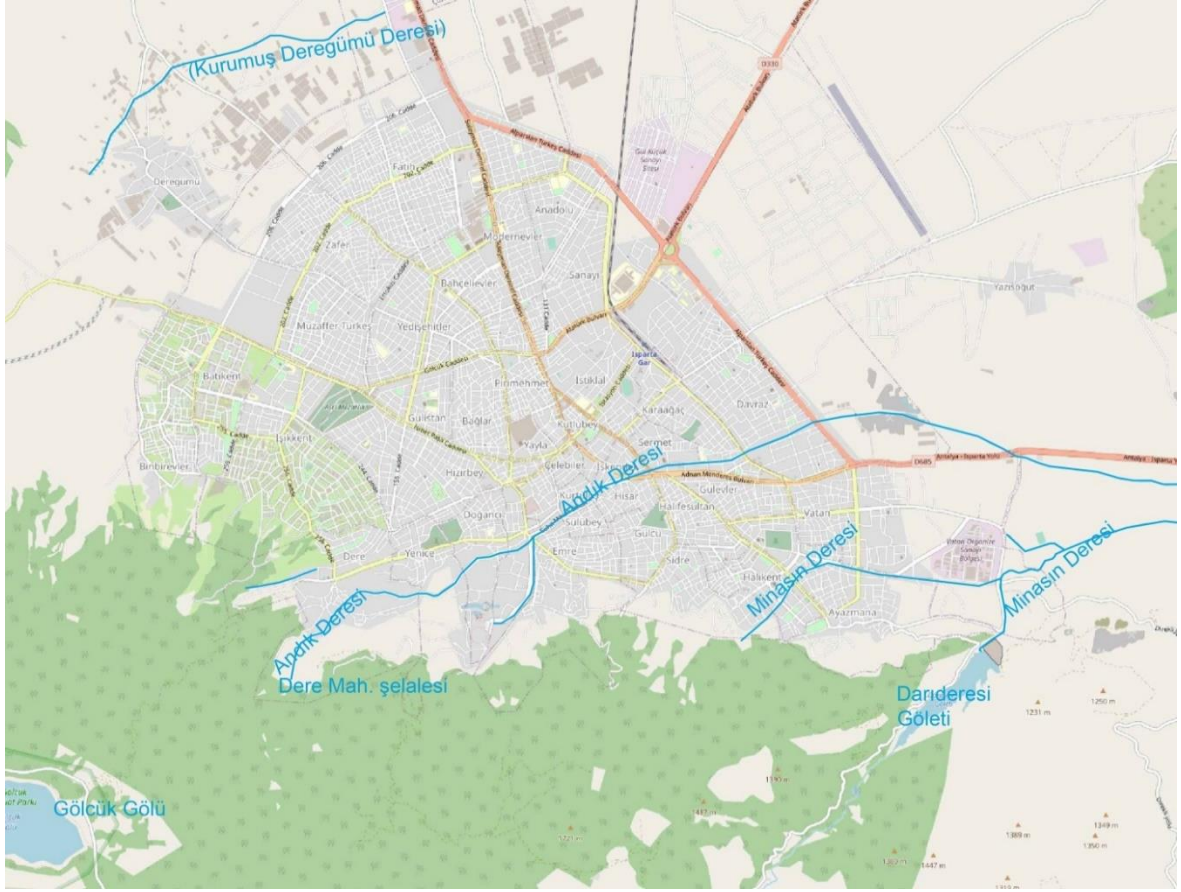
1. Isparta Eski Tarihi Kent Merkezindeki Suyollarının Kültürel Mirasın Oluşumunda Etkisi

Medeniyetler, suyun temin edilebildiği bölgelere kurulmuş, suyolları üzerine hamam, çeşme, sarnıç, değirmen gibi yapılar inşa etmişlerdir. Daha sonraki süreçte su, içmek ve temizlik dışında, endüstri yapılarında üretim amaçlı da kullanılmıştır. Söz gelimi su değirmenlerinde suyun gücünden faydalanılarak öğütme işlemi yapılmış, fabrikalarda deri, iplik, tekstil vb. ürünlerin üretim sürecinde kullanılmıştır. Özellikle değirmenlerin konumlanmaları incelendiğinde suyolları üzerine inşa edildikleri gözlenmiştir. Bu bağlamda değirmenlere yönelik bir araştırmada bu yapıları çalışma prensipleri ile ele almak için de üzerinde yer aldıkları suyollarının tespitinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Isparta'da farklı noktalardaki su kaynaklarından gelen suyolları, şehrin farklı bölgelerine dağılmaktadır. Bunların bir kısmı kuruduğu için, zamanla atıl kalmış ve yok olmaya mahkum olmuştur.

Belbaşı ya da Beldibi Suyu adı verilen su; Ağlasun Çayından gelen suları, batıdaki Ayazmana, Minasın ve Kadınlar Çaylarını, doğudaki Davraz Dağından çıkan Darıyeri Çayı ile Çukurköy yöresinden gelen Çukurca Çayını kapsar (Anonim, 2022). Beldibi Suyu, Gölcük Kumbağlar tarafından su değirmenlerini işlettikten sonra, Yenice Mahallenin İğdeli Sokak semtine akmaktadır. Diğer bir su kaynağı olan Andık ve Sucu Dereleri krater gölü olan Gölcük'ten gelmekte olup Eski Isparta bölgesinin uzun yıllar su ihtiyacı karşılamıştır. Sucu Deresi, Rum mahalleriyle Hızır Bey, Yayla ve Piri Mehmet Mahallelerine kadar akmaktadır. Yaz aylarında akan Kıldır Deresi, Çakallar Deresi, Yeni Pınar önu kumbağları, yoncalıkları, tarlaları ve bostanları, güllükleri sulamaktadır (Katırcıoğlu, 1958). Minasın Suyu, Geyren köyünün Sıyrıncak Yaylası'ndan çıkmakta ve Minasın taraflarına doğru akmaktadır. Minasındaki su değirmenlerini işlettiği ve Minasın bahçelerini suladığı bilinmektedir. Kış aylarında yağış arttıkça, Dere Boğazından geçerek Antalya körfezine dökülmektedir (Katırcıoğlu, 1958).

Keçeci Mahallesine gelen suya Pir Efendi Suyu adı verilirdi. Şehrin içme suları Andık Deresinden Beldibi Çayına akardı. Berrak ve soğuk olan bu sular toprak künkler ile getirilmektedir. Uzun süreli etkilerle bozulan künklerde akan su hanelere kirlenerek gelmekte, saflığını kaybetmektedir (Katırcıoğlu, 1958)(Resim 1).

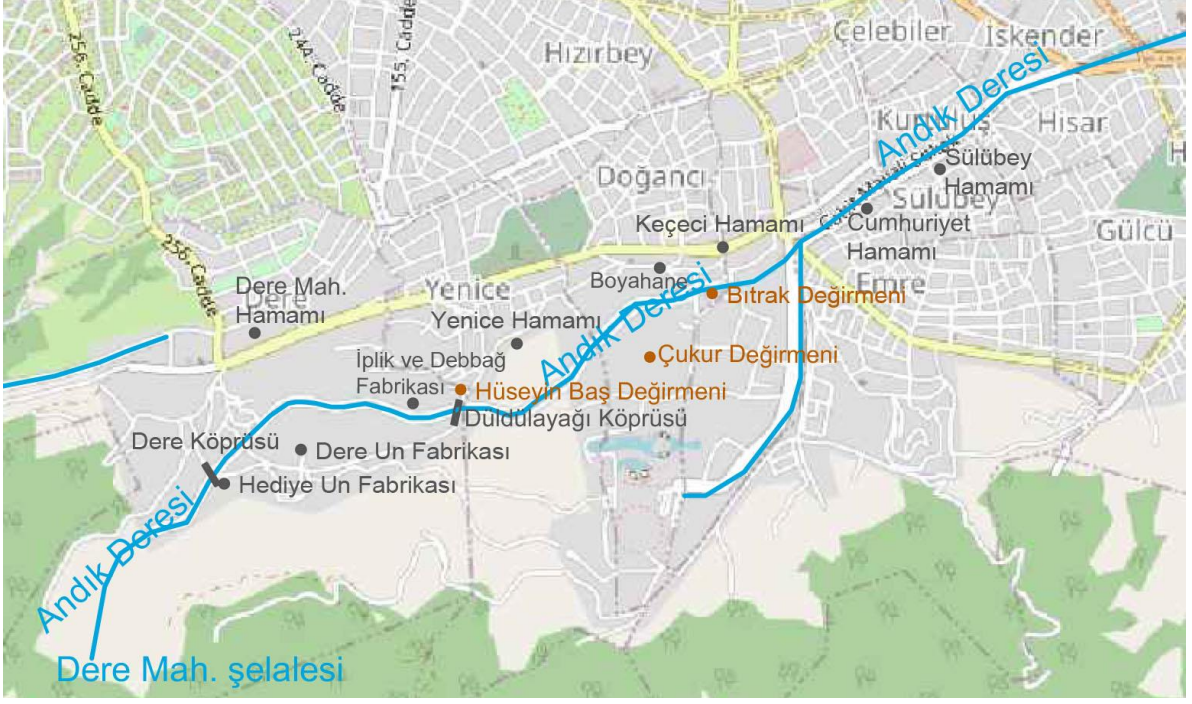

Resim 1. Isparta Suları (Kaynak: Google Map üzerine yazarlar tarafından işlenmiş Isparta suları)

Eski kent dokusu oluşurken, suyolları kentin oluşumunda ve yapılaşmada oldukça etkili olmaktadır. Isparta'nın en eski kent merkezi olan bölgede (Dere, Doğanca, Emre ve Yenice Mahallelerinde) de bu suyolları köprü, hamam, çeşme, sarnıç, değirmen, boyahane gibi yapıların inşa edilmesine neden olmuştur. Bu yol güzergâhında inşa edildiği bilinen 5 hamam vardır. Bunlardan sadece biri sağlam olarak günümüze ulaşmış olup bu hamam Cumhuriyet Hamamı'dır. Bu hamamdan başka, Keçeci, Sülübey, Yenice ve Dere Mahallesi Hamamlarının varlığı arşiv kaynaklarından bilinmekte olup tam olarak inşa yerleri bilinmemektedir. Bu nedenle haritalarda kaynaklardan çıkarım yapılarak konum belirtilmiştir (Resim.2).

Bu yol üzerinde ayrıca 8 tane köprü'nün varlığı bilinmekte olup, çayın iki tarafındaki mahalleleri bağlayan bu köprüler; Dere Köprüsü, Düldül Ayağı Köprüsü, Karhane Köprüsü, Codan Köprüsü, Karakol Köprüsü, İğneci Köprüsü, Tabakhane Köprüsü, Demir Köprü ya da Gökoğlan Köprüsü'dür (Katircioğlu, 1958). Dere Köprüsü'nden Cihanbey Değirmenine ve Mehmet Sezgin Un Fabrikası'na; Düldül Ayağı Köprüsünden ise Hüseyinbaş Değirmeni, Un fabrikası ve daha yukarıdaki Cihanbey Değirmenine, Karhane Köprüsünden ise Sarıdere bağlarına ve tuğla kiremithanelere geçiş sağlanmaktadır. Bu yapılardan başka değirmenler, çeşmeler ve iplik boyama fabrikaları da bulunmakta olup, değirmenler bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Tespit edilen yapılar haritada işaretlenmiştir (Resim.2).

Resim 2. Isparta eski tarihi kent dokusunda su ile ilişkili yapılar (Kaynak: Google Map üzerine yazarlar tarafından işlenmiş Isparta su yapıları)

Dokuda yer alan farklı yapı türlerinin tarihi kent merkezinin güney batı – kuzeydoğu aksında ilerleyen Andık Deresi üzerinde inşa edildiği tespit edilmiştir. Hamamların aks boyunca inşa edildiği gözlemlenirken değirmenlerin daha çok suyun başlangıç bölgesine yakın noktalarda, Dere ve Yenice Mahallelerinde yer aldığı dikkati çekmektedir. Bu da değirmenlerin inşa yerlerinin belirlenmesinde, suyun akış ivmesinin etkili olduğunu göstermektedir. Değirmenler, suyun çıktığı yere yakın noktalarda inşa edilmişlerdir. Ayrıca Andık Deresi boyunca inşa edilen bu yapılara dere boyunca ulaşımın sağlanması için aynı isimli köprüler de inşa edilmiştir. Bu köprüler zamanla yenilenmiş ya da yıkılarak yeniden inşa edilmişlerdir.

2. Arşivlerde Isparta Değirmenleri

Isparta kent merkezindeki değirmenlerin sayısına ilişkin farklı kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. 1883 ve 1885 tarihli salnamelere göre, 18 değirmen bulunduğu belirtilmiştir (Demirci, 2011). Katırcıoğlu'na göre ise, Isparta merkezde 8 tane değirmen ve 11 tane değirmenci vardır. Bunlar Hüseyin Baş Değirmeni, Cihanbey Değirmeni, Çay Değirmeni, Bitrak (Pitrak) Değirmeni, Çukur Değirmeni, Menzilioğlu Değirmeni ve Minasın Değirmenleridir (Katırcıoğlu, 1958). 1877 yılı depreminde birçok yapı gibi değirmen binaları da hasar görmüş ya da yıkılmıştır. Ancak hangi değirmenlerin hasar gördüğü bilinmemektedir (Katırcıoğlu, 1958). 1914 ve 1931 Isparta depremlerinden sonra ise kent susuz ve elektriksiz kalmıştır. Değirmenler ve tabakhane işlememiştir. 1931 yılında dönemin belediye başkanı Hilmi Çakmakçı ve milletvekili Kemal Turan'ın girişimleriyle devlet eliyle Andık Deresine çay setleri yapılmıştır (Erdoğan, 2021). Süleyman Sami Böcüzade (1851-1932) Lagus Köyünde Gölcük suyunun aktığı Milos Deresinde değirmenlerin varlığından bahsedildiğini ancak bu değirmenlerin sicil kayıtlarında olmadığını belirtmiştir. Böcüzade, Isparta'daki bilinen bütün değirmenlerin su değirmeni olduğunu da ifade etmiştir (Böcüzade, 1983). Isparta'da Milli Mücadele ile ilgili ortaya çıkarılan belgelerden birinde 1918 yılında Timur Alayı Komutanı Hafız İbrahim'in, bütün Isparta fabrikalarını ve değirmenlerini ziyaret ettiği ve bu ziyaret sırasında onarım görmesi gerekli olan 5 adet değirmeni beğendiği belirtilmiştir. Bu belgede bu onarımların 3 ay süreceği ve Eğirdir'den gelecek usta ve işçilerle olması gerektiği de bildirilmiştir (Kodaman ve Babacan, 1998). Bu dönemde ayakta 5 değirmenin var

olduğu ancak günümüze sadece 2 tanesinin ulaştığı anlaşılmaktadır. Çeşitli yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre değirmenler hakkındaki bilgiler aşağıdaki şekilde tablolaştırılmıştır (Tablo.1).

Tablo 1. Isparta Değirmenlerine ilişkin tespitler ve çıkarımlar

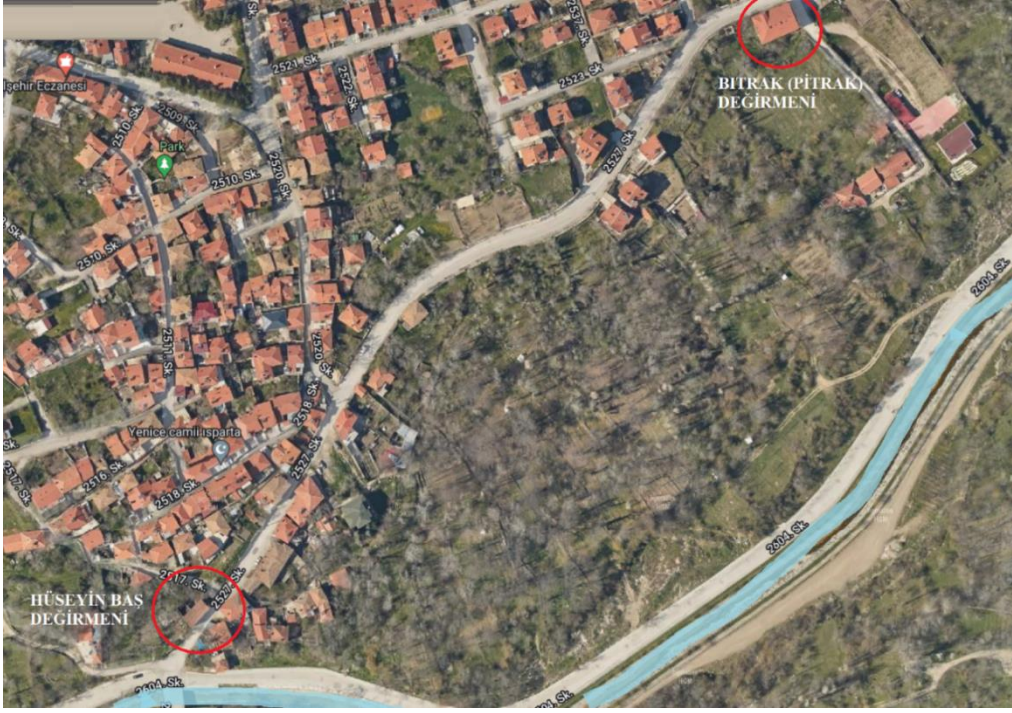
Değirmenin Adı	İnşa Tarihi	Durum	Taş – DibeK Sayısı	Notlar
Hüseyin Baş Değirmeni	-	Harap	2 taşlı	İçerisindeki türbe ile birlikte yakın bir tarihe dek, halkın farklı dua ritüellerine tanıklık etmiştir.
Bitrak (Pitrak) Değirmeni	1900 – 1910	Harap	2 taşlı	Mimari özellikleri bakımından nitelikli değirmen olup, günümüzde hala ayakta.
Çukur Değirmen(ler)i	-	Yok	1 taşlı	Bitrak Değirmeni ile Keçeci Mahallesi'ndeki un fabrikasının arasında ve dere kenarında olduğu bilinmektedir. Birer taşı olan Çukur Değirmenleri "Gökçay kıyısı ya da Kemâl yeri" olarak bilinen mevkide yer almıştır (Katırcıoğlu, 1958).
Menzilcioğlu Değirmeni	-	Yok	-	En eski değirmen olduğu bilinmektedir. Keçeci Mahallesi'nde yer alan bu değirmenin, yıkılmadan önce birçok kez onarıldığı ancak 1902 yılında Mutasarrıf Hüsnü Bey (Paşa) tarafından yıktırılarak yerine yeni bir un fabrikası yaptırıldığı bilinmektedir. Bu fabrika (Maarif Un Fabrikası) ise Isparta'da ilk defa yerli fabrika ununun üretildiği fabrikadır. Mustafa Toka ya da Mehmet Görkan tarafından 1950'li yıllarda satın alındığı ve üst katının halı ipliği imalâthanesi, alt katının un fabrikası olarak kullanıldığı belirtilmiştir (Katırcıoğlu, 1958, s.64, 66).
Çay Değirmeni	-	Yok	-	Yıkılıp yerine un fabrikası yapılmıştır. Düldül ayağı yolundan çaya inen çukurda yer aldığı bilinmektedir.
Cihanbey Değirmeni	-	Yok	2 taşlı	Dere Mahallesi'nin karşısındaki Zambaklı ve Düldül Ayağı Mevkilerinin arasında olduğu bilinmektedir (Katırcıoğlu, 1958). Katırcıoğlu'na göre bina 1950'li yıllarda ayakta.
Minasin Değirmen(ler)i	-	Yok	-	İki adet olduğu bilinen Minasin Değirmenleri Hacı Patlak Oğulları tarafından yaptırılan yeni un fabrikası nedeniyle tahrip olmuş ve zamanla yıkılmıştır (Katırcıoğlu, 1958).

Bu değirmenlerden sadece Bitrak ve Hüseyin Baş Değirmenleri günümüze ulaşabilmiştir (Resim 3). Bu iki değirmende günümüzde 2527 numaralı sokak üzerinde ve birbirine 450 metre mesafede konumlanmıştır (Resim.4).

Resim 3. Bitrak ve Hüseyin Baş Değirmenleri (Gökarşlan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 4. Bitrak ve Hüseyin Baş Değirmenlerinin Konumları (Kaynak: Google Earth üzerine yazarlar tarafından işlenmiş Isparta değirmenleri)

Katircioğlu bu değirmenlerin çalışma prensibine ilişkin bazı bilgiler de vermiştir. Yağmurlu zamanlarda sular, sel sularıyla birleştiği için, değirmenlere giden sular çaya gitmektedir. Bu nedenle yağmurlu havalarda değirmenler durdurulur. Yağmur bittiğinde değirmenler tekrar çalışmaya başlamaktadır. Ancak yağmurlu zamanlarda değirmenlerin durması işleri yavaşlattığı için zamanla değirmenlerin yerini elektrikle çalışan un fabrikaları almıştır (Katircioğlu, 1958).

2.1. Hüseyin Baş Değirmeni

Hüseyin Baş Değirmeni, Yenice Mahallesi, 2527 Sokak, 486 nolu ada, 9 nolu parselde yer almaktadır. Doğancı, Yenice ve Dere mahallelerinin ortak kullandıkları harman yeri ve namazgah olarak kullanıldığı bilinen mevkiye inşa edilmiştir (Katircioğlu, 1958). Yapının çevresinde ahşap avlulu evler ve bahçeler bulunmakta olup, sadece güneydoğusundaki 283 nolu ada, 2 nolu parselde yıkama-hanenin yer aldığı tapu kayıtlarında geçmektedir. Değirmenin yanında Kaya Çeşmesi'nin bulunduğu bilinmektedir (Katircioğlu, 1958). Ayrıca güneyinde Düldül Ayağı Köprüsü bulunmaktaydı (Resim.5). Bu köprü, Yenice Mahallesi ile Dere Mahallesi'ni birleştirmektedir. Bu kemerli taş köprü, değirmenle olan yakın ilişkisi nedeniyle Hüseyin Baş Köprüsü olarak da adlandırılmaktadır.

Resim 5. Hüseyin Baş Değirmeni Köprüsü (Düldül Ayağı Köprüsü) 1932 yılındaki görünümü (Anonim, 2001) ve şimdiki hali (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

2604 nolu ve 2669 nolu sokaklardan 2527 nolu Sokak'a çıkan köşede konumlanan değirmen yapısı, kuzey güneyde uzanan dikdörtgen kütleli bir binadır (Resim 6 ve 7). Sonradan eklenen bir depo (hangar) kütlesi ile birlikte aynı parselde, eğimli bir zemin üzerinde yer almaktadır. Günümüzde atıl ve harabe halde bekleyen değirmenin 2000'li yıllara kadar çalıştığı bilinmektedir (Ölmez, 2005).

Resim 6. 2604 nolu ve 2669 nolu Sokakların kesişim noktasından Hüseyin Baş Değirmeni'ne bakış (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 7. 2527 nolu Sokaktan Hüseyin Baş Değirmeni'ne bakış (Google Map, 2022)

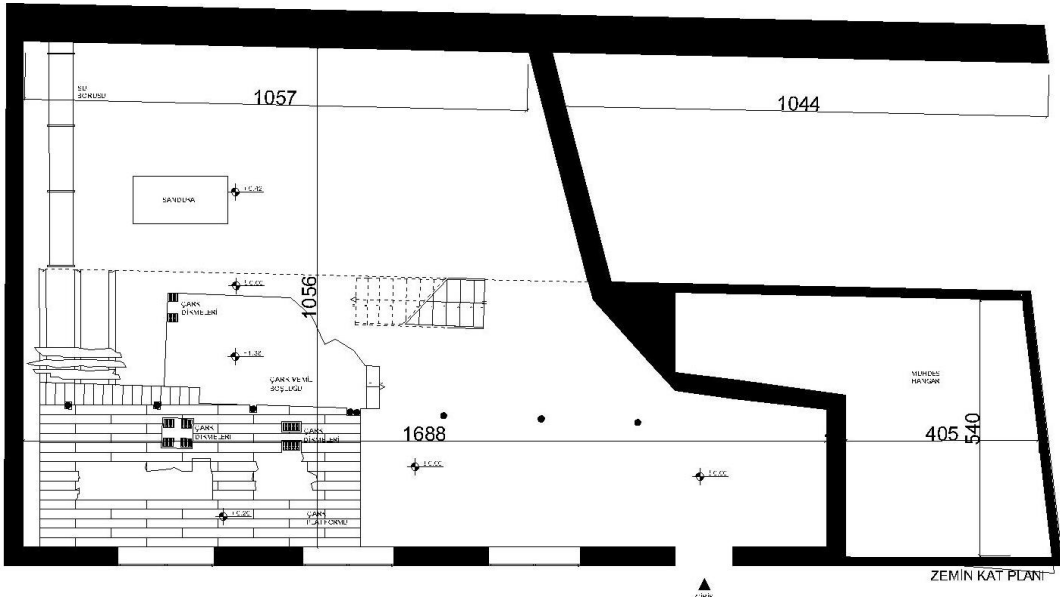
Hüseyin Baş Değirmeni bahar aylarında kuraklık yaşandığında Isparta halkı ve esnafı tarafından yapılan yağmur duası ritüelinin sonlandırıldığı mekan olarak da önem taşımaktadır. Yağmur duasına çıkan topluluğun taşıdıkları taş torbaları değirmenin denizliğindeki bu ritüel için yapılmış özel yere koyarak duaya başladığı bilinmektedir (Katırcıoğlu, 1958, s. 118). Ayrıca Birinci Dünya Savaşı esnasında bu değirmenin öğütülen çuvallar dolusu un, o dönemde Rumlara ait fırınlarda peksimete dönüştürülerek Çanakkale Cephesine gönderilmiştir. Savaş döneminde üstlendiği bu misyon nedeniyle daha sonraları değirmene "Gazi Değirmeni" ismi de verilmiştir (Aygün, 2018).

Hüseyin Baş Değirmeninde yer alan türbenin yöre halkı için önem arz etmektedir. Hastalık, kısmet vb. farklı ihtiyaçlar nedeniyle dileklerde bulunmak için bu türbeye gelen kişiler değirmenin arka bahçesindeki metal su borusunun altından üç kez geçerek dua etmekte, bu ritüeli üç gün ya da üç hafta boyunca devam ettirmektedir. Ziyaretçiler, ziyaret sonrası değirmenin arka bahçe duvarına çivi çakıp,

bez bağlayıp, bulgur serpmektedir. Susuzluk çekilen dönemlerde yağmur yağması için de bu türbeye gelindiği bilinmektedir (Ölmez, 2005).

Plan Özellikleri

Yapıya muhdes hangarın içerisinden, doğu cephesinden girilmektedir. Zemin katta bölücü bir duvar olmayıp tek bir mekana girilmektedir. Bu katta hem değirmene ait teçhizatlar görülmekte, hem de Hüseyin Baş Dede Türbesi'ne bir ait sanduka yer almaktadır (Resim.8). Zemin katın batı cephesinden dereden hızla gelen suyun mekana alındığı metal boru vardır (Resim.9). Mekanın güney doğu köşesindeki kısma ise çarkların yer aldığı dikmeler ve ahşap bir platform yerleştirilmiştir (Resim.10). Bu kısımda esas öğütme işlemi için gerekli olan çarkların döndürülmesi sağlanmaktadır. Nuri Katırcıoğlu bu değirmende iki değirmen taşının olduğunu belirtmiştir (Katırcıoğlu, 1958). Zemin katın sandukaya bakan kısmında bölücü bir ahşap duvarın var olduğu ancak günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir. Yakın bir tarihe kadar (2013) yapının beden duvarlarının sağlam olduğu ve bu nedenle daha nitelikli bir iç mekan organizasyonunun olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 8. Hüseyin Baş Değirmeni zemin kat planı (Gökarıslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 9. Hüseyin Baş Değirmeni zemin kat iç mekanı (su borusunun gelişi) (Gökarıslan ve Köse arşivi, 2022)

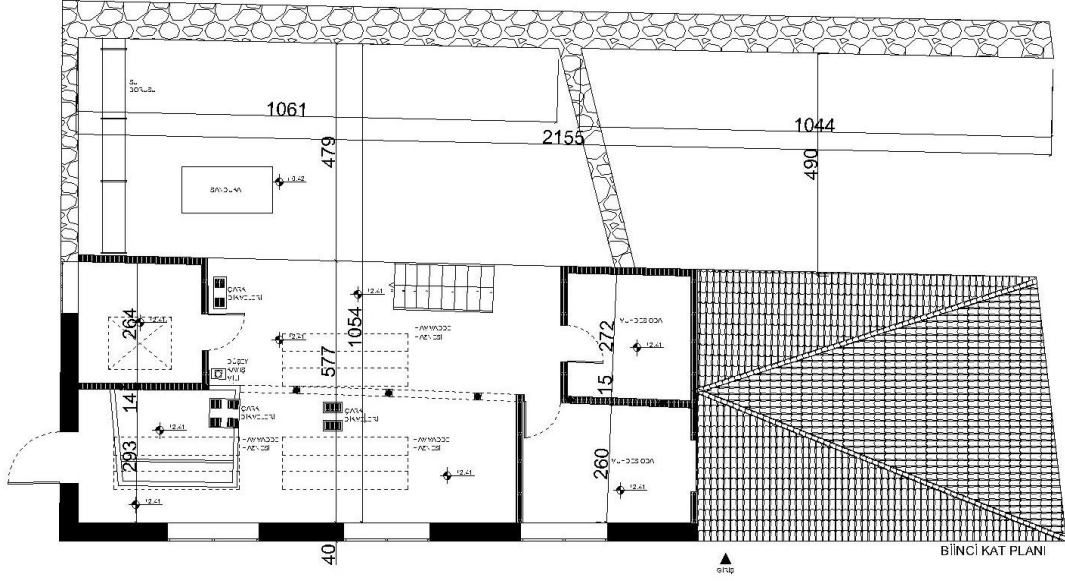
Resim 10. Hüseyin Baş Değirmeni zemin kat iç mekanı (ahşap platform, dikmeler ve çarkların konumları) (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 11. Hüseyin Baş Değirmeni zemin kat iç mekan görseli (2013) (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

İki katlı olan yapının üst katına ahşap tek kollu ve 11 basamaklı bir merdivenden çıkılarak ulaşılmaktadır. Yapının üst katında, öğütülmek üzere konulan hammaddelerin haznelerinin yer aldığı bölümler ve bölücü duvarlarla ayrılmış odalar vardır. Bu odaların işlevleri konusunda bilgi edinilememiştir. Üst katın da zemin kat gibi, batı cephesinde herhangi bir duvar yoktur. Odalar arasında daha önceden bir ahşap duvarın var olduğu düşünülmektedir (Resim.12, 13, 14, 15).

Resim 12. Hüseyin Baş Değirmeni birinci kat planı (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 13. Hüseyin Baş Değirmeni birinci kat iç mekan görselleri (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 14. Hüseyin Baş Değirmeni birinci kat iç mekan görselleri (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 15. Hüseyin Baş Değirmeni birinci kat iç mekan görselleri (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Cephe Özellikleri

Hüseyin Baş Değirmeni dışarıdan bakıldığında 3 katlı, ancak içeriden 2 katlı bir kütleye sahiptir. Yapının batı cephesi zamanla olumsuz hava koşulları nedeniyle çok fazla bozulmaya uğramış, cephe üst örtü ile birlikte öne doğru sehim yaparak yıkılmaya başlamıştır. Ancak 2527 nolu sokağa sıfır olan doğu cephesi ile güney ve kuzey cepheleri ayakta. Yapı Doğu cephesinde alt iki kat yığma moloz taş duvar olup, üst kat ahşap duvardır. Sonradan bu son kata bölgedeki rutubetten etkilenmemesi için metal saç levhalar kaplanmıştır. Her katta dikdörtgen formlu ahşap sabit doğramalı (açılmaz) pencereler konulmuştur. Bazı özgün pencereler muhdes ahşap kanatlı pencere olarak değiştirilmiştir. Cepheden gözükten orta katta öğütülen tahılların dışarı aktarıldığı bir bölme açılmıştır. Ayrıca zemin kat kireç boya ile boyanmıştır (Resim 16, 17, 18).

Resim 16. Hüseyin Baş Değirmeni doğu cephesi (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 17. Hüseyin Baş Değirmeni doğu cephesi özgün ve muhdes ahşap pencere doğramaları (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 18. Hüseyin Baş Değirmeni doğu cephesi öğütülen tahılların dışarı aktarıldığı bir bölme (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Yapının kuzey ve güney cephelerinin strüktür ve malzeme özelliği doğu cephesi ile benzer özellik göstermekte olup, güney cephesinin batı kısmında son katta sonradan briket duvar örülmüştür. Dışarıdan üç katlı gözükse de bu cephenin zemin ve son katında açıklık yoktur. Ara katta 1 adet ahşap kepenkle kapalı, 1 adet de sabit doğramalı ve kepenksiz olmak üzere 2 adet pencere yer almaktadır (Resim 19, 20).

Resim 19. Hüseyin Baş Değirmeni güney cephesi (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 20. Hüseyin Baş Değirmeni güney cephe boşlukları (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Yapının kuzey cephesinin strüktür ve malzeme özelliği de benzerdir. Bu cephenin zemin katı muhdes hangar yapısının içerisinde kalmaktadır. Ara katta bir adet muhdes ahşap pencere bulunmaktadır. Son katın ise metal saç kaplamaları zamanla bozularak sökülmeğe başlamış ve ortaya özgün duvarda yer alan ahşap pencere doğraması çıkmıştır (Resim 21).

Resim 21. Hüseyin Baş Değirmeni kuzey cephesi (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

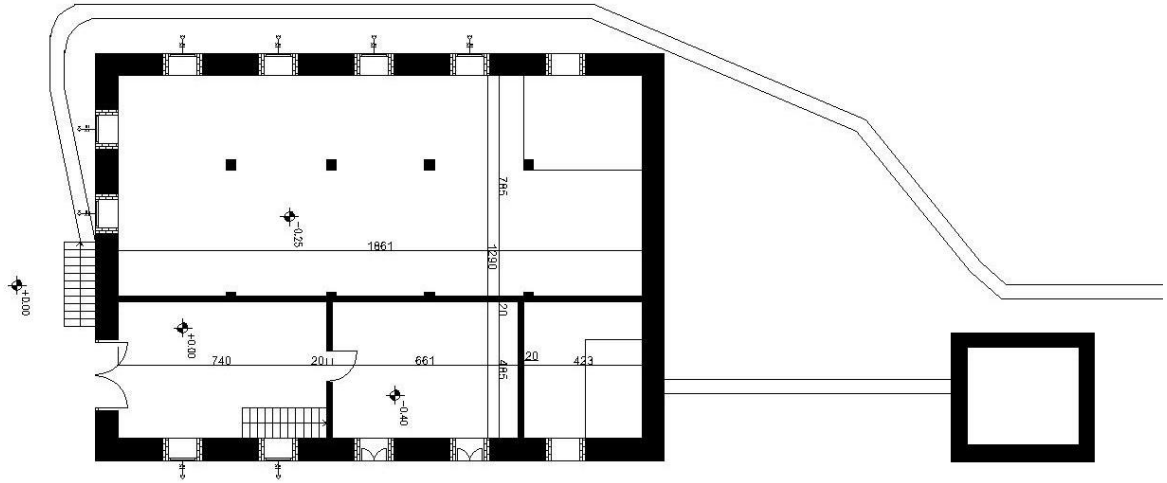
2.2. Pıtrak (Bıtrak) Değirmeni

Pıtrak Değirmeni, Yenice Mahallesi, 2527 Sokak, 283 nolu ada, 76 nolu parselde yer almaktadır. Yenice ile Keçeci Mahalleleri geçiş noktasında olup, Gökçay bahçeleri olarak bilinen bölgenin sol tarafında yer almaktadır. Kuzeyindeki 2527 nolu Sokak'ın kuzey tarafında avlulu evler ve bahçeler konumlanmıştır. 2527 nolu Sokak'ın güneyinde yer alan yapının diğer bütün cepheleri şahıslara ait bahçelere bakmaktadır. Katırcıoğlu'na göre değirmen iki taşlı, geniş, aydınlık ve su değirmenlerinin en güzeldir (Katırcıoğlu, 1958). Günümüzde atıl ve harabe halde bekleyen değirmenin 2000'li yıllara kadar çalıştığı bilinmektedir (Ölmez, 2005).

Plan Özellikleri

Değirmen, bir dikdörtgen prizma kütle ve metal boru aracılığıyla bağlantının sağlandığı depo kütlesi ile birlikte aynı parselde yer almaktadır. Değirmen yapısı üzerinde yer alan muhdes briket ve tuğladan inşa edilen kat ile birlikte çok fazla hatalı onarıma maruz kalmıştır. Kendi statik yükünün dışında fazladan beton yükler yapının dayanımında sorunlara neden olmuş ve derin çatlaklar meydana gelmiştir.

Yapıya doğu cephesinden çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Bu cepheye sonradan muhdes bir merdiven daha eklenmiş bu merdiven ile muhdes olan üst kata çıkılmaktadır. Bu katta yine sonradan briketlerle mekanlar oluşturulmuştur. Bu mekanlar günümüzde, değirmen işlevinden farklı, depo olarak kullanılmaktadır. Yine bu kotta su deposundan yapının batı cephesine boru ile bağlantı verilmiştir. (Resim 22).

Resim 22. Bıtrak Değirmeni 0.00 kot planı (Gökarıslan ve Köse arşivi, 2022)

Yapının ara katında ise beton strüktür ile oluşturulan kolonlar ve döşeme yer almaktadır. Bu katta depo olarak kullanılmakta olup, döşemenin bir bölümü ahşap malzemeden oluşmaktadır. Kuşların beslendiği alanlar mevcuttur (Resim 23).

Resim 25. Kuzey Cephesi (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 26. Doğu ve Güney Cepheler (Gökarslan ve Köse arşivi, 2022)

Yapılara ait kütlelerin yanı sıra metal boru bir endüstri arkeolojisi örneği olan bu değirmenin önemli bir parçasıdır. Bu boru yapının değirmen fonksiyonuna ait günümüze ulaşan az sayıdaki elemanlarından biridir (Resim 27). Bu borudan başka dereden değirmene gelen su için değirmenin güneyinde oluşturulan arıklar dikkati çekmektedir (Resim 28). Dış mekandaki metal tahliye borusu dışında iç mekandaki bazı üretime ait elemanlar değirmenin çalışma prensibine dair fikirler vermektedir (Resim 29).

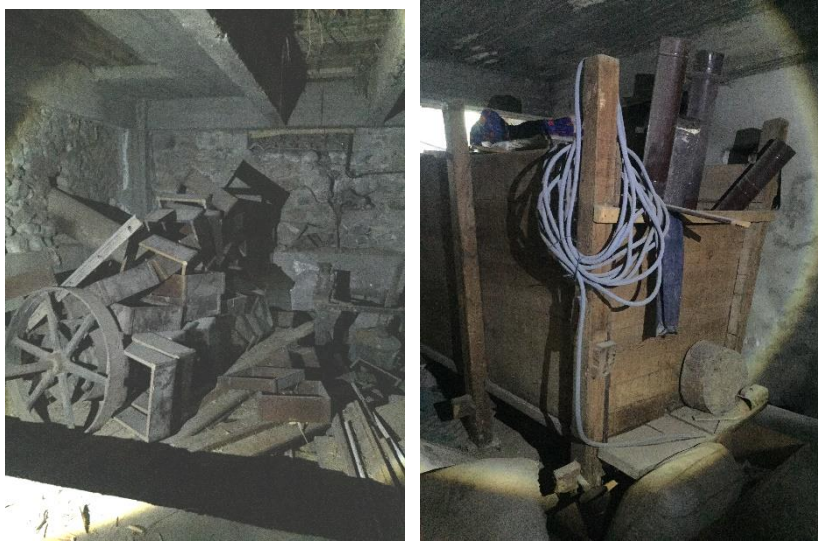

Resim 27. Depodan suyu hızla tahliye eden metal boru (Gökarıslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 28. Değirmenin çevresinde oluşturulan arıklar (Gökarıslan ve Köse arşivi, 2022)

Resim 29. Değirmenin iç mekanında günümüze ulaşan üretim mekanizmasına ait bazı elemanlar (Gökarıslan ve Köse arşivi, 2022)

Çukur Değirmeni

Bu iki değirmenden başka arşivlerden görsel ve yazılı verilerine ulaşılan Çukur Değirmeninden de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Çukur Değirmeni yıkılarak günümüze ulaşamamıştır. Ancak kaynaklardan eski fotoğrafına ulaşılmıştır (Resim 28). Çukur Değirmeni' nin, Bitrak Değirmeni ile Keçeci Mahallesi un fabrikasının arasında ve derenin kenarında olduğu bilinmektedir. Değirmene giden bu suyun kenarında her ikisi de birer değirmen taşına sahip, iki barakadan oluştuğu belirtilen Çukur Değirmeni (Katırcıoğlu, 1958), günümüze ulaşamamıştır. Çukur Değirmeni günümüzde Gökçay kenarında, Kemâl yeri adı verilen mevkide yer almaktaydı (Katırcıoğlu, 1958). Fehmi Aksu'ya göre, Dalboyunoğlu Hacı Ahmed, Sav Dalboyunoğlu Mektebi'nin onarılması, mualliminin ücreti ve mütevellinin maaşı için 500 kuruş parayı, işlevini sürdürmeyen Çukur Değirmeni' nin her ay sekiz günlük gelirini ve üç dönüm çiftlik arazisindeki dokuz ceviz ağacını vakfetmiştir (Aksu, 1940).

Bu yapının kazı çalışmaları ile kalıntılarına ulaşılacağı düşünülmektedir. Günümüzde tarım arazileri içerisinde kaldığı bilinen yapının temel düzeyinde de olsa yapısal verilerine ulaşmak Isparta değirmen mimarisine ait akademik ve literatür çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Resim 28. Çukur Değirmeni, 1931 (Anonim, 2001, s. 109).

Bu noktada Isparta eski kent bölgesinde yer alan değirmenler ve bu değirmenlere hayat veren su yolları bir bütün olarak ele alınmıştır. Başta endüstri arkeolojisi Isparta eski değirmenlerinin, akabinde su yolları ve bu yollara bağlı diğer günümüze ulaşan endüstri yapılarının korunarak yaşatılması amacıyla öneriler ve değerlendirmeler sunulmuştur.

SONUÇ:

Su yerleşik hayata geçişte kuşkusuz önemli bir rol oynamıştır. Medeniyetler, suyun temin edilebildiği bölgelere kurulmuş ve su yolları üzerine hamam, çeşme, sarnıç, değirmen gibi yapılar inşa etmişlerdir. Daha sonraki süreçte su, içmek ve temizlik dışında, endüstri yapılarında üretim amaçlı da kullanılmıştır. Söz gelimi su, değirmenlerde öğütme işleminde, fabrikalarda da deri, iplik, tekstil vb. ürünlerin üretim sürecinde kullanılmıştır. Bu bağlamda kentsel dokunun ve yapı çevrenin oluşumunda su yollarının rolü önemlidir.

Isparta içinde farklı noktalardaki su kaynaklarından gelen su yollarının mevcut olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı kuruyarak zamanla atıl kalmış ve yok olmaya mahkûm olmuştur. Ancak eski kent dokusu oluşurken, su yollarının kentin yapılaşmasında oldukça etkili olduğu söylemek mümkündür. Tümüyle olmasa da yataklarının günümüze ulaşmış olduğu bilinen Beldibi Suyu, Andık ve Sucu Dereleri, Minas'ın Suyu Isparta'nın eski kent dokusunu biçimlenmesinde etkili olmuş su yollarıdır. Özellikle dokuda yer alan farklı yapı türlerinin tarihi kent merkezinin güney batı – kuzeydoğu aksında ilerleyen Andık Deresi üzerinde inşa edildiği tespit edilmiş ve bu durum, o güzergâhta bulunan mahalleye dahi adını vererek, Dere Mahallesi'nin kentsel dokusunun oluşumunda etkili olmuştur. Andık deresinin Dere Mahallesi sınırları içinde kalan kısmı üzerinde köprü, hamam, çeşme, sarnıç, değirmen, boyahane gibi

yapıların su ile ilişkili yapılar inşa edilmiştir. Bu su yolu üzerinde 5 hamam, 8 tane köprünün, 5 adet değirmen, çeşmeler, boyahaneler ve sonraki yıllarda iplik boyama fabrikalarının mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak sözü geçen güzergâhta 1 adet hamam 2 köprü 2 değirmen günümüze ulaşabilmiştir. Bu tespitler doğrultusunda çalışma Isparta ili merkezinde yer alan su yolları ve onların üzerinde yer alan endüstri arkeolojisi değeri taşıyan değirmenlere odaklanmıştır. Çalışma kapsamında Dere Mahallesi'nden geçen ve mahalleye adını veren Andık deresi aksı üzerinde yer alan günümüze ulaşmış Hüseyin Baş ve Pıtrak (Bitrak) Değirmeni olmak üzere iki değirmen incelenmiş ve mevcut durumları ortaya konmaya çalışılmıştır

Değirmenlere ilişkin tarihsel değerlerin korunması için belgeleme, restorasyon ve yeniden işlevlendirmeye yönelik tekil ya da kentsel ölçekte bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmüştür. Değirmenlerin ve değirmencilik kültürünün gelecek nesillere aktarılabilmesi için Isparta merkez Dere Mahallesi'nde bulunan ve günümüzde metruk haldeki değirmenlerden oluşan bu yapı grubunun koruma altına alınması ve kent tarihi için geçmişte önemli bir ekonomik, sanayi ve sosyo - kültürel yeri olan bu yapıların ve değirmencilik mesleğinin tarihsel değerlerinin yok olmasının önüne geçilmeye çalışılmalıdır. Ancak bu yapıların çoğu, çalışma boyunca da dile getirildiği üzere teknolojik değerlerini sağlayan makine, teçhizat ve mekanizmaları neredeyse tamamını kaybetmiş durumdadırlar. Ayrıca su değirmenlerinin çalışma prensibi gereği su kaynağından gelen suyun değirmen çarkını döndürecek debide akması gerekirken günümüzde su yollarının yönlerinin değiştirilmesinden ve su yollarını etkileyen imar faaliyetlerinden kaynaklı müdahaleler nedeniyle bu mümkün değildir. Bunun yanında yapılarla birlikte sosyal ve kültürel bir değer olarak değirmencilik mesleği yok olmaya yüz tutmuştur. Tarihsel süreçte Isparta ve özellikle de Dere Mahallesi halkının kültürünün önemli bir parçası olan bu yapılar sosyal ve kültürel anlamda da sembolik bir değer taşımaktadır. Ancak incelenen değirmen yapılarının çoğunlukla metruk halde olması mimari değerlerini büyük hasara uğratmıştır. Beden duvarlarındaki malzeme kayıpları, mekân organizasyonundaki teçhizat ve akşamların yerinden sökülmesi, kullanım gereksinimleri doğrultusunda mekân organizasyonunu bozan ekler, döşeme ve çatı konstrüksiyonlarında oluşan bakımsızlıktan kaynaklı bozulmalar ve terk edilmiş olmaları nedeniyle farklı kullanıcılara ev sahipliği yapmaları mimari değerlerini olumsuz etkileyen başlıca sorunlardır. Şüphesiz ki endüstri arkeolojisi kapsamında değerlendirilen değirmenler; sahip oldukları tarihsel, teknolojik, mimari, sosyal ve kültürel değerler ile var olmaktadır. Bu nedenle bu endüstri miraslarının korunması için sahip oldukları değerlerin bir bütün olarak korunması ile sağlanmalıdır.

Bu düşünceden hareketle Dere Mahallesi'ndeki değirmen yapılarının endüstri mirası olarak korunması ve yeniden işlevlendirilmesi için yapılacak koruma çalışmalarında bu yapıların mahalleye adını da veren Andık Deresi üzerinde yer alan ve tarihsel değerlilikleri olan diğer su yapılarıyla birlikte bir kültür rotası içinde değerlendirilmesinin, konuyu bütüncül bir yaklaşımla ele almayı sağlayacağı öngörülmektedir. Özellikle su yolu üzerinde yer alan endüstri mirası değirmenler dışındaki su yapılarının da kültür rotası kapsamında ele alınması mahallenin ve kentin tarihsel değerlerinin bir bütün olarak aktarılmasını sağlayacaktır. Sözü geçen rotada köprü, hamam, çeşme, sarnıç, değirmen gibi su yapıları dışında Andık Deresinin sağladığı sulama imkânı nedeniyle sıklıkla karşılaşılan kişi mülkiyetindeki bahçeler gibi kültürel peyzaj öğesi niteliği taşıyan unsurlar da yer almaktadır. Ayrıca bölgede un üretimi ve arıcılık gibi geleneksel yaşama dair öğeler de mevcuttur. Bu nedenle kültürel mirasa olan tüm bu katkıları nedeniyle çalışma kapsamında tariflenen güzergâhın Isparta kent merkezi için önemli bir kültür rotası olacağı düşünülmektedir. Andık Deresinden, un fabrikaları ve değirmenlere (Hüseyin Baş ve Bitrak Değirmenleri) kadar uzun bir güzergâhı kapsayan bu rota; Isparta'nın eski kent merkezi için, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyet'ine uzanan sürece ait endüstri arkeolojisi ve mirası örneklerini barındıran önemli bir kültür rotası olacaktır. Kültür rotası planlaması ardından çalışmanın odaklandığı değirmenler için acil koruma müdahalelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yapıların günümüzde her an yıkılmaları söz konusudur. Her ikisi de farklı dönemlerde yanlış müdahalelere uğrayarak gerek plan,

gerek cephe, gerekse yapısal özellikleri açısından çok fazla bozulmuştur. Yapıların kapsamlı restorasyona alınmadan önce tescillenmeleri, ardından yapıların içerisinde ve çevresinde güvenli çalışabilmesi için gerekli güvenlik önlemlerinin alınması gerekmektedir. Uygun görülen noktalarda askıya alınarak ve ayakta kalmaları (yöntemler) için destekler sağlanmalıdır. Son olarak kapsamlı restorasyon projeleri çizilerek uygulanmalıdır.

Bütün bu aşamalardan sonra en önemli konu yeni işlevin verilmesidir. Isparta'nın eski kent merkezinde geçmiş dönemlere ilişkin sosyo-kültürel duruma tanıklık eden bu değirmenlerin, yörenin üretim teknolojisini yansıtmaları açısından sergiye açık hale getirilmeleri uygun olacaktır. Ayrıca değirmenlerin buldukları bölgedeki diğer kültürel miras öğeleri ile birlikte korunmaları, dokunun özgünlüğünün bütüncül bir yaklaşımda ele alınmasını ve daha nitelikli bir biçimde korunarak geleceğe aktarılmasını sağlayacaktır.

Sonuç olarak, Dere Mahallesi sahip olduğu ticari ve sosyal kimliği ile Isparta tarihi kent dokusu içinde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle değirmenler, bölgenin mimari kimliğinin ve kültürel mirasının önemli bir parçasıdır. Isparta kentinin kültürel, mimari ve endüstriyel mirasını oluşturmakta olan bu değirmen yapılarının mimari kimliği koruma altına alınmalıdır.

Etik Standart ile Uyumluluk

Çıkar Çatışması: [TR] Yazar / yazarlar, kendileri ve / veya diğer üçüncü kişi ve kurumlarla çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

[EN] There is no conflict of interest between the authors or any third party individuals or institutions.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.

KAYNAKÇA:

- Aksu, F. (1940). Dalboyunoğlu Vakfı, *Ün Dergisi*, Isparta 1940, cilt: X, 112-113, s.1544-1545.
- Alpan, A. (2012). Eski Sanayi Alanlarının Yazındaki Yerine ve Endüstri Arkeolojisinin Tarihçesine Kısa Bir Bakış. *Planlama Dergisi*, c:1, sayı:1, s.21-28.
- Anonim. (1973) *1973 Isparta İl Yıllığı*. Isparta: Isparta Valiliği.
- Anonim. (2001). *Isparta 1880-1980*. Isparta: Isparta Valiliği.
- Anonim. (2022). *Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü*, <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-71024/dogal-degerler.html> [erişim tarihi: 05.03.2022].
- Arıkan, Z. (1988). *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*. [Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:52]. İzmir.
- Aygün, B. (2018). *Isparta'nın Bir Gazi Değirmeni!* <http://www.son32.com/haber/isparta-nin-bir-gazidegirmeni-3467h.html> [erişim tarihi: 22.03.2022].
- Aykaç, Z. (2021). *Diyarbakır İlindeki Tarihi Su Değirmenlerinin Konumlarının Ve Hidrolik Enerji Potansiyellerinin Araştırılması*, [Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İnşaat Mühendisliği Anabilim Dalı]. Diyarbakır.

- Böcüzade Süleyman Sami. (1983). *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi I- II*, (Çeviren Suat Seren), İstanbul: Serenler Yayınevi.
- Ceylan, S. (2014). Kaybolmakta Olan Bir Kırsal Maddi Kültür Örneği: Su Değirmenleri (Ağlasun Örneği), *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 19, Sayı 31, 65 – 82.
- Çorapçioğlu G.Ö. (2015). *Doğu Karadeniz Örneğinde Su Değirmenlerinin Belgelenmesi ve Korunması Konusunda Bir Yöntem Araştırması*. [Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü]. İstanbul.
- Çorapçioğlu, G. Ö., Binan, D. U. (2017). Su Değirmenlerine Yönelik Bir Belgeleme ve Koruma Yöntemi, *Megaron Dergisi*, 12(2): 228-248.
- Demirci, D. (2011). *Isparta Evleri*, Isparta Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 7, Sistem Ofset Bas. Yay. San. Tic. ve Ltd. Şti, Isparta.
- Erdoğan, S. (2021). *Tek parti döneminde Isparta (1923-1950)* [Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi].
- Gökarslan, A.B., Köse, D. (2022). Fotoğraf ve çizim arşivi.
- Katircioğlu, N. (1958). *Bütün Isparta*, Bereket Matbaası, Ankara.
- Kıraç, A. B. (2001). *Türkiye'deki Tarihi Sanayi Yapılarının Günümüz Koşullarına Göre Yeniden Değerlendirilmeleri Konusunda Bir Yöntem Araştırması*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi]. İstanbul.
- Kodaman, B., Babacan, H. (1998). *Hafız İbrahim Demiralay'ın Hatıratı ve Isparta'da Milli Mücadele ile İlgili Belgeler*, Göltaş Yayınları, Isparta.
- Köksal, G. (2005). *İstanbul'daki endüstri mirası için koruma ve yeniden kullanım önerileri*. [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri]. İstanbul.
- Ölmez, F.N., Gökmen, Ş. (2005). Isparta İl Merkezi'nde Bulunan Türbeler, *Bilig Dergisi*, sayı 35.
- Özüdoğru, A.A. (2010). *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi*, [Çukurova Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Adana.
- Şenol, S.(2006). *A'dan Z'ye Isparta'nın El Kitabı*, Isparta Belediyesi, Isparta.
- Temurçin, K. (2004). Isparta İlinde Sanayinin Gelişimi Ve Yapısı, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, s.79 – 95.
- TICCIH. (2003). The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage.

EXTENDED SUMMARY:

Industrial archaeology has been defined as “a field that examines all concrete or intangible documents, the structures that make up industrial production, the settlement pattern and urban landscapes” (TICCIH, 2003). The scope of industrial archaeology is generally expressed as "evaluating what we understand from the industrial past, reusing industrial buildings, exhibiting industrial products in museums, operating preserved railways, producing models for the protection of structures, history of

technology and economic history". "Mining; energy sources such as windmills, water wheels and steam engines; manufacturing industries such as textile, pottery, glass, food, beverage making; means of transport such as roads, bridges, canals and railways; places that produce building materials such as quarries, brick workshops, sawmills; housing for industrial workers, managers, and factory owners who are part of production and social history; systems for public service such as gas, water and communication" are among the topics of industrial archaeology.

Today, while industrial production areas and facilities have become one of the important subjects of the conservation area; studies on the production methods and places, where production takes place before the industrial revolution, have also gained importance, and especially the idle places where production can no longer take place have begun to be examined and researched within the scope of industrial archaeology. One of the structures and places discussed in this context is the mills, and it is important for the conservation area to consider and evaluate the water mills in the rural areas of Anatolia within the scope of industrial archaeology. Because these structures are unique in terms of their technical equipment, production technology, different usage patterns in the spaces, geographical typology and the agricultural, commercial and socio-economic conditions of the societies they belong to. In short, the mills have become the subject of industrial archaeology with their traces of the reflection of social life on the space.

In the province of Isparta, there are various industrial heritage and industrial archaeology examples belonging to different business lines. These are industrial heritage structures such as tanneries, spinning mills, weaving mills, leather and leather factories, wine, beer and liquor factories, rose oil and perfume factories. It is understood from the archival sources that the mills that use waterways, and therefore are also considered as water structures, have an important place among all these industrial heritage and industrial archaeology examples. Based on this idea, within the scope of the study, the locations of the water structures on the waterways in the region including Dere, Doğancı, Yenice and Emre Neighborhoods, which is the oldest city centre of Isparta, were examined. 5 baths (Cumhuriyet, Keçeci, Sülübey, Yenice and Dere Mahallesi Baths), 8 bridges (Stream Bridge, Döldül Foot Bridge, Karhane Bridge, Codan Bridge, Karakol Bridge), İğneci Bridge, Tannery Bridge, Iron Bridge or Gökoğlan Bridge), Stream and Gift Flour Factories, fountains and yarn dyeing and Leather (Tanna) factory were identified and indicated on the map.

Even though the names of seven mills were found in archive scans and on-site research, it was observed that only two of them survived. For this reason, in the study, Bitrak and Hüseyin Baş Mills were focused on in the context of industrial archaeology, and the place of these structures in archives and literature were examined. The information obtained from the research is presented in a table and the mills are listed according to their conservation status. Then, the architectural and structural features of these two mills were tried to be revealed and their preservation status was examined. Finally, suggestions have been developed for the protection of the mills, which were determined to be exposed to various deteriorations and therefore need to be taken under immediate protection. In the study, on-site observation, measurement and photographing methods were used.